

ULUSAL KALITIN KÜRESELLEŞTİRİLMESİ VE TÜRK EL SANATLARI

Globalization of National Cultural Heritage and Turkish Handcrafts

Mondialisation du patrimoine national et l'artisanat turc

Doç. Dr. M. Öcal OĞUZ*

ÖZET

Türk el sanatları terimi, "ulusal kalıt" kavramı bakıŐıyla yeniden tanımlanmalıdır. Türkiye'de kimi resmî kurumlar, derleme, araştırma, öğretme, üretme ve/veya pazarlama amaçlarıyla el sanatlarıyla ilgilenmektedir. El sanatları halk kültürünün görsel verimleridir ve kültür turizmine kazandırılması son derece kolaydır. Halk kültürü müzeciliği Türkiye'de yaygınlaŐtırılmalı ve el sanatları buralarda geleneksel ve çağdaş biçimleriyle ulusal kalıtın küresele kazandırılması yaklaşımı içinde yeniden üretilmelidir.

Anahtar Kelimeler

Ulusal Kalıt, Küreselleşme, Türk El Sanatları, Müzecilik

RÉSUMÉ

On doit redéfinir le terme de l'artisanat turc au regard de notion de patrimoine national. Certaines associations publiques s'intéressent à l'artisanat pour recueillir, rechercher, étudier, produire et/ou vendre en Turquie. L'artisanats sont les produits visuels de la culture populaire et offrir au tourisme culturelle est très facile. Il faut construire de musées de la culture populaire et il faut reproduire des exemples modernes et traditionnels de l'artisanat dans ces musées a l'approche de mondialiser le patrimoine national.

Mots-clés

Patrimoine national, Mondialisation, L'artisanat turc, Muséologie

Bir ulusun veya ülkenin kültürel kimliğini oluşturan, tanımlayan, destekleyen veya gösteren, bir ulus veya ülkenin "diğer" veya "öteki" olarak gördüğü uluslar veya ülkeler karŐısındaki farklılığını ve varlığını belgeleyen, kültür tanımlamasının içine giren ve bütün ulusal yaratıları, kazanımları ve maddesel varlıkları "ulusal kalıt" kavramının kapsamı içinde görebiliriz. (Oğuz 2001a :6) Her ne kadar bu çerçeveleme denemesinin "ulus", "kültür", "diğer" ve "öteki" gibi tanımlama bekleyen sorunlu sözcükleri varsa da, Türkiye'de kültür varlıklarını araştırma ve

yönetim kurumlaŐmalarının zihinsel dağınıklığı hesaba katıldığında, ulusal kalıtın nelerden oluŐtuđu konusunda yeniden düşünmek adına bir yararı olduğunu söyleyebiliriz.

Konuyu bir çok disiplinin kuramları ile ele alan "geliŐmiŐ" ülkelerin aydınlarının uzun zamandan beri tartıŐtıđı, üzerinde sayısız araştırma ve yayımlar yapılan "küreselleşme" ve konumuz açısından "kültürün küreselleŐmesi" konusunda Türkiye'nin duruŐunu belirleyecek bilimsel açılımlar ve bu çerçevede kurumsallaŐma gerçekteŐmemiŐtir. Basit bir tanımlamayla, git-

* H.Ü. Ed. Fak. Türk Halkbilimi/Université d'Hacettepe, Faculté des Lettres, Département des arts et traditions populaires turcs.

tikçe artan küresel benzerlikler karşısında önemi artan ve “biz”e “biz” dememizi sağlayan farklılıklar temelinde biçimlenen ulusal kalıtımız nedir, bunu nasıl belirleriz, ne kadarını müzeleyerek, ne kadarını yeniden üreterek yaşatılabilir, ne kadarını unutulmaya terk edilebilir, ne kadarını öteki ülke ve kültürlerle aktarabiliriz gibi soruların bilimsel cevaplarından ve bu cevapların doğurması gereken kurumlaşmalardan Türkiye yoksun olduğu için, bu yoksunluk, küreselleşen değer kültürlerin süzgeçsiz olarak “içselleştirilmesi” sonucunu doğurmakla kalmıyor, küresel merakın bir parçası olan “yerellik arayışı”na cevap verilemediği için, ulusal kalıtın yorumlanarak ve yayılarak yaşatılması, ticarileştirilmesi, kültür turizmine kazandırılması gibi süreçlerden de yeterince yararlanılamamaktadır.

Konumuzu oluşturan el sanatları, dünyada önceleri ulusal kültürün “maddi” boyutu olarak algılanır ve halk ekonomisinin bir parçası olarak görülürken, günümüzde “ulusal kalıt”ın en kolay küreselleşebilir “görsel” ürünleri olarak değerlendirilmekte ve kurumlaşmalar buna göre gerçekleştirilmektedir. Hatta kimi ülkelerde el sanatları bir bakanlığın adında bile yer alabilmektedir. Örneğin Fransa’da Ministère de l’Economie et de l’Artisanat (Ekonomi ve El Sanatları Bakanlığı), Tunuseli’de Ministère du Tourisme et de l’Artisanat (Turizm ve El Sanatları Bakanlığı) (Oğuz 2002) bulunmaktadır. Halkbilime dair akademik ve idari kurumlaşmalarını XIX. yüzyılda gerçekleştiren Kuzey Avrupa ülkeleri başta olmak üzere dünyanın bir çok bölgesinde,

halk kültürü müzeciliği, halk hayatı araştırmaları ve uygulamalı halkbilimi çalışmaları, el sanatları yaklaşımlarını “küreselleşme”, “müzeleme” ve “kültür turizmi” bağlamlarında geliştirdi. (Dorson 1972)

Türkiye’nin el sanatları konusundaki bilimsel ve yönetsel durumuna bakacak olursak, yukarıdaki tanıma ve tanımlamalar açısından iç açıcı bir düzeyde olmadığı görülecektir. Bu alanda yapılan çalışmalara bakıldığında, çoğunlukla “El sanatı”, “Köy el sanatı”, “Türk el sanatı” ve “Geleneksel Türk el sanatı” terimleri birbirlerinin yerine ve kavram ve kapsam olarak tanımlanmadan kullanıldığı görülmektedir. Kavramın terimleştirilmesinde görülen bu karmaşa, bilimsel ve yönetsel kurumlaşma bakımından ortaya çıkan çeşitlilik veya çok başlılık, beraberinde getirdiği kuramsal yaklaşım farklılıklarıyla “el sanatı” çalışmalarını el sanatı sorunsalına dönüştürmektedir.

Türkiye’de el sanatları konusundaki kurumlaşmaları “derleme”, “araştırma”, “öğretme”, “üretme” ve “pazarlama” merkezli olarak beş ana grupta inceleyebiliriz.

Derleme, bilimsel amaç ve yaklaşımları birbirinden farklı olsa da, halk tarafından üretilen el sanatı örneklerinin kendi üretim ve kullanım mekanlarından alınarak, doğal kullanımlarının dışındaki ortamlara çoğu zaman asgari halkbilimsel bağlam bilgilerine bile gerek duyulmaksızın taşınması olarak tanımlanabilir. Bu tanımlamanın en bilimsel görünümü “müzeleme” çalışmalarıdır. El sanatlarının müzelendiği resmî kurumlar, Kültür Bakanlığı’na

bağlı “Etnografya Müzeleri”dir. Bunun dışında, araştırma kurumlarının müzeleri ve halk kültürü severlerin “hobi”, yerli oryantalistlerin “şark köşesi” ve kültür turizmcilerinin “ticari” müzeciliği de bu çerçevede ele alınabilir. Kültür Bakanlığı Etnografya müzeleri, halkbilim veya halk kültürü gelişmelerini izleyememiş, “etnografya” kelimesini muhafaza etmesindeki donuklaşmadan da anlaşılacağı üzere ilk kurulduğu 1927’lerdeki müzecilik anlayışını yenileyerek günümüze gelememiştir. Müzeciliğin bu profesyonel merkezlerinin “camekan müzeciliği” modeli, diğer araştırma kurumlarının “müzecek”lerine de yansımış, Türkiye’nin bu alandaki müzeleri, içinde yer aldıkları mimarının modern çizgileri ile sağladıkları zıtlık temelinde ortalama bir hazır giyim mağazasının teşhir salonunun veya bir el sanatı atölyesinin vitrininin “daha geleneksel” benzerleri olmaktan ileri gidememiştir. Ulusal kalıtın küreselleştirilmesinde uygulama, üretme, gösterim ve bire bir canlandırma gibi özelliklere sahip çağdaş müzeciliğin önemi henüz Türkiye’de kavranamamıştır. Öte yandan, müzeciliğin bu “primitif” örnekleri, yarattığı olumsuz imgeyle müzeciliğin çağdaşlaştırılması çabalarına da ket vurmaktadır. Çünkü, müzeciliği bu tarz bir yapılaşma zanneden devlet veya özel sektör kurumlarını bu alanda yatırım yapmaya yöneltmek zorlaşmaktadır. Kültür Bakanlığı, araştırma kurumları ve meraklıların halktan derlemelerine dayanan bu müzecilik, üretim gibi bir alanla ilgilenmediğinden, halktan derlenecek malzeme kalmadığında ne yapılacağı konusunda

bir açılıma sahip değildir. Bu müzecilik, halk üretmeye devam ettikçe derlenen malzemeyi sergilemeye dayanmakla, tanıtım sonrasının bir aşaması olması gereken üretim ve pazarlama gibi konulardan uzakta durmaktadır.

Araştırma, el sanatlarının en karmaşık alanlarından birisini oluşturmaktadır. Kültür Bakanlığı’na bağlı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, el sanatlarının üniversiteler dışındaki en önemli araştırma kurumudur. 1966 yılında kurulan Millî Folklor Enstitüsü’nün çekirdeği temelinde gelişen, daha doğrusu büyüyen bu kurumda, diğer araştırma birimleri gibi El sanatları yönetimi de bir şube müdürlüğü tarafından gerçekleştirilmektedir. Kurumun, Daire Başkanlığı biçiminden Genel Müdürlüğe dönüşmesine rağmen, el sanatları yönetimi hep şube müdürlüğü düzeyinde kalmıştır. Bu birim, Türk el sanatlarını araştırmakta, kimi “değerli” gördüğü el sanatı örneklerini müzesi olmadığı için “arşiv”lemektedir. Burada yapılan araştırmaların niteliği, amaçları ve sonuçları bilimsel eleştiriye konu edilebilirse de, bu yazının çerçevesini taşımamak için “araştırma” terimini daha fazla açmak istemiyoruz. El sanatları konusunda diğer önemli araştırma birimleri üniversitelerde yer almaktadır. Türkiye’de el sanatlarını halkbiliminin bir inceleme alanı olarak gören ve buna göre yapılan iki birim bulunmaktadır: Biri, DTCF’deki Halkbilim Bölümü diğeri H.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’ne bağlı Türk Halkbilimi Anabilim Dalı’dır. Her iki birimde de halkbilim müze veya arşivi

bulunmamakta (Hacettepe Üniversitesi'nde "Türk Halkbilim Müzesine Doğru" adıyla idareci iken başlattığımız ve "derleme" safhasında "mekansızlık" nedeniyle bir kaç yüz parça el sanatı örneğinin depolanması şeklindeki "yönetimin önemsemediği" âtil kalan girişim sayılmazsa) dolayısıyla el sanatları kuramsal bir bilgi alanı ve birkaç saatlik ders olarak okutulmaktadır. Kültür Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü, Atatürk Yüksek Kurumu'na bağlı Atatürk Kültür Merkezi, üniversitelerin Güzel Sanatlar Fakülteleri'ne bağlı başta "Geleneksel Türk El Sanatları" bölümleri olmak üzere "Uygulamalı Sanatlar", "Tekstil" gibi bölümler de el sanatları konusuna eğilmektedirler. Bu fakültelerde el sanatları daha çok uygulama alanı olarak ele alınmakta, "kültürel" daha daraltarak söyleyecek olursak "halkbilimsel" yönünden çok "sanatsal" yönüyle araştırılmaktadır. Bunu bir eksiklik olarak gören kimi "güzel sanatlar" uzmanları halkbilimsel bağlama dikkat çekmektedirler. (Öztürk 1999: 231) Sanat Tarihi bölümlerinde el sanatı "sanatın tarihi", Resim bölümlerinde kimi el sanatları "eğitim" yaklaşımı içinde yer almakta ve araştırılmaktadır. Meslekî Eğitim Fakülteleri'nde başta "El Sanatları Eğitimi" ve "Uygulamalı Sanatlar" bölümleri olmak üzere el sanatları "eğitim" amaçlı olarak araştırılmaktadır. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ev Ekonomisi Yüksekokulu bünyesindeki "Köy El Sanatları Anabilim Dalı" da Ziraat Fakültelerinin hedefleri doğrultusunda el sanatlarını araştıran üniversite kurumlaşmaları içindedir.

El sanatları üretimini çoğu durumda geri kalmış bölge halkının iç üretim ve tüketim dengeleri içinde algılayan ve özellikle köylülerin ekonomik açmazlarına çözüm olarak gören yaklaşımların sonucu olarak ortaya çıkan resmî kurumlaşmaları da öğretme kurumları olarak ele alabiliriz. Bu görev büyük oranda Millî Eğitim Bakanlığı, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ve üniversitelere bağlı Meslek Yüksekokulları tarafından üstlenilmiştir. Kimi üniversitelerdeki Meslekî Eğitim Fakülteleri bu kurumlaşmalardaki "öğretmen" Meslek Yüksekokulları ise "ara eleman" ihtiyacını karşılamakta, Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Türkiye genelinde teşkilatlanmış olan Halk Eğitim Merkezleri, Meslek Liseleri, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğü El Sanatları Daire Başkanlığı'na bağlı El Sanatları Eğitim Merkezleri, düzenledikleri yatılı ve gündüzlü kurslarla "geleneksel el sanatı" olarak tanımladıkları kimi sanat dallarını, "işsizlik", "istihdam", "köy sorunları" gibi sosyal politikalar çerçevesinde halka öğretmeye çalışmaktadır. Aynı bakış açısıyla Devlet Bakanlığı Sosyal Yardım ve Dayanışma vakıfları da el sanatlarının öğretimine kurslar düzenleyerek destek vermektedir. Öğretme merkezli olarak faaliyet gösteren kurumlara kimi üniversitelerdeki Halkılık Enstitüleri, El Sanatları Merkezleri ile Araştırma kurumlarındaki "uygulamalı" dersler çerçevesindeki öğretimleri ve araştırma çalışmalarının dışındaki faaliyetleriyle Meslekî Eğitim Fakültelerini de ekleyebiliriz.

El sanatları üretimi, bu kurumlaş-

maların hiçbirisinin ana işlevleri arasında yer almamaktadır. Resmî kurumlaşmaların “derleme”, “araştırma”, “öğretme” merkezli el sanatı faaliyetleri sırasında kimi üretimler ortaya çıkıyorsa da bunlar, satışa yönelik küçük çaplı sergilerde değerlendirilmektedir ve el sanatlarını ticarî-kültürel bir mal olarak halka ve kültür turizmine arz planlamasından uzaktır. Faaliyetler, “hoca - öğrenci - kursiyer” üçgeninde yürütülmektedir. El sanatları üretim alanının bütün üretimsel bilgi ve yaratıcılıkla birlikte, dernek, şirket, kooperatif, vakıf gibi özel kurumlaşmalara bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Resmî kurumlaşmalarda el sanatlarının pazarlanması düşüncesi oldukça yenidir. Kültür ve Turizm bakanlıklarındaki Döner Sermaye İşletmeleri, el sanatlarını satış mağazaları ile halka arz eden resmî kurumlaşmalardır. Bu kurumlaşmaların ortaya çıkışı 1970'lere, aktif hale gelişleri 1980'lerin sonlarına rastlar. Bu nedenle de, alandaki belirleyici rolleri son derece düşüktür ve yaygın bir üretim, yönlendirme ve satış ağına sahip değildirler. El sanatlarının pazarlanmasında, turizm merkezlerinde kendiliğinden ortaya çıkan özel sektör girişimleri, incelenmeye değer önemli bir “üretim - pazarlama” alanı olarak resmî kurumların önünde yer almaktadırlar.

El sanatları ile ilgili kurumlaşmalar hakkındaki bu özetlemeden sonra yazının başlığı etrafında kimi sorunlardan söz açabiliriz. Öncelikle “el sanatı”ndan ne anlaşıldığının belirlenmesi gerekmektedir. Terim, çoğu kez halkbilim çalışmaları açısından günümüzde

geçerliliğini yitirmiş olan “seçkin - halk” düzleminde kullanılmakta “gele-neksel”, “köy” gibi vurgular bu çerçevede yapılmaktadır. Ulusal kalıt tanımlaması içinde yerelin ulusallaştırılması, ulusalın küreselleştirilmesi açısından bir kültür değerinin kent soylu veya kır soylu, anonim veya ferdi, arkaik veya modern oluşu belirleyici bir ölçüt değildir. (Oğuz 2001b). Bu bilgiler, daha farklı bilimsel amaçlar için gerekli detaylardır. Bu yaklaşım çerçevesinde, el sanatını, ulusal kalıtın “el” marifetiyle sanatsal olarak görselleştirilmesinin olarak tanımlayabiliriz. Küresele sunulan ulusal kalıt unsurları, hangi toplumsal veya ekonomik grup içinde üretildiğinden çok, ulusu ve kültürü tanımlama ve bu yönüyle ticarileş/tir/me bakımından önemlidir.

Bu tanımlama çerçevesinde, önce, el sanatı çeşitlerinin adlarını belirleyen ve özelliklerini içeren Türk El Sanatları Ansiklopedik Sözlüğü, ikinci olarak el sanatında kullanılan terim, kavram ve araç-gereçleri fotoğraf ve çizimlerle destekleyen Türk El Sanatları Terimleri Sözlüğü, üçüncü olarak motif, desen veya nakışları teknik çizimleri ve kültürel tanımlamaları ile veren Türk El Sanatları Motif Katalogu hazırlanmalıdır. Türk el sanatı envanteri niteliğindeki bu çalışma, tamamen bilimsel düzlemde, merkezi bir yönlendirme ile uzun zamana yayılması, akademik araştırma ve tezlerle desteklenmesi gereken bir proje olarak planlanmalıdır. Bu proje, el sanatını bağlamı içinde inceleyen halkbilimsel bir temelde yürütülmeli, ancak öteki disiplinlerin özellikle “sanat” vurgusu yapan birikimlerinden yararlanmalıdır.

Bu araştırmalara paralel olarak, el sanatı çalışmaları, halk hayatı araştırmaları, uygulamalı halkbilimi çalışmaları ve ülkemizde daha çok “açık hava müzeciliği” olarak tanımlanan “Uygulamalı Halk Kültürü Müzeciliği”nde yerini almalıdır (Dorson 1972). Uygulamalı Halk Kültürü müzeleri, el sanatını dar gelirli grupların işsizlik sorunu çerçevesine ele almayan, konuyu ulusal kalıtın küresele sunulması, kültürün turizmle ilişkilendirilmesi yaklaşımıyla planlanmalıdır. El sanatları, bu yaklaşım çerçevesinde yorumlanarak, yeniden biçimlendirilerek ve uygulamalı müzelerde doğal ortamlar yaratılarak üretilmelidir. Belli başlı turizm merkezlerinde, Türk Halkbilimi bölümleri ile entegre biçimde açılması gereken uygulamalı halkbilim müzelerinin sergileme, yeniden üretim ve pazarlama süreçlerinde, el sanatlarını derleme, değerlendirme ve yeniden yorumlayarak üretme ve bunları ticarileştirme, çok sayıda çalışanı ile kendi içinde bir istihdam alanı yaratması gibi gözlenebilir sonuçları, alanın meraklılarını profesyonelleştiren işlevsel bir okul niteliğini kendiliğinden ortaya çıkaracak, böylece Türkiye’deki “öğretme” yapılaşmasının hedeflediği dar gelirli ek iş ve mesleksizlere meslek edindirme gibi sosyal politikalarla da örtüşecektir.

Türk el sanatlarının akademik düzlemde araştırılmasında her türlü el sanatını ortaya çıkarmak için “bilimsel” yaklaşım ne kadar gerekli ise, ulusalın küresele kazandırılmasında “imgesel” yaklaşım o derece gereklidir. Kültürler arası etkileşim düzleminde, kavramsal etkileşimin sınırlı bir entel-

lektüel grup içinde gerçekleştiği, buna karşılık, sözel kültürel dokuda ulusal kalıt aktarmalarının imgeler, motifler, kahıplar aracılığı ile yapıldığı, kültürden kültüre bakışı yansıtan “yaratılmış imajlar” dikkate alındığında daha iyi değerlendirilecektir.(Öztürk 1997) Bu nedenle, el sanatlarının müze dışı gereksinimler için üretiminde, ticari işlevsellik ve imgesellik vurgusunu dikkate alan planlamalar yapılmalıdır. Ulusal kalıtı küresele olduğu gibi sunmak, hiçbir şeyi sunmamak demektir. Kültürden kültüre sözel doku içinde aktarılanların imgeler ve simgeler olduğu kuramı kabul edilirse, el sanatlarının küreselleştirilmesinde de seçici bir planlama yapmanın ve binlerce obje sunumu yerine iyi hazırlanmış sınırlı objeyi sunmanın etkin bir küreselleştirme denemesi olabileceği varsayılabilir.

Kaynakça

- Dorson (Richard M.), 1972, Folklore and folk-life an introduction, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Oğuz (M. Öcal), 2001a, “Küreselleşme ve Ulusal Kalıt Kavramları Arasında Türk Halkbilimi”, Millî Folklor, Sayı:50, s. 5-8.
- Oğuz (M. Öcal), 2001b, “Eski Kentin Folkloru ve Türk Halkbilimi”, Millî Folklor, Sayı:52, s. ?
- Oğuz (M. Öcal), 2002, Tunuseli Yazıları/Études de Tunisie, Ankara: Millî Folklor Yayını.
- Öztürk (Ali Osman), 1997, İmaj Yazıları, Konuya: Gökhan Ajans.
- Öztürk (İsmail), 1999, “ Türkiye’de El Hacılığının Araştırılmasında Değerlendirme Ölçütleri ve Halkbilimsel Bilgilerin Önemi”, Y.a.y. 2000’li Yıllarda Türkiye’de Geleneksel Türk El Sanatlarının Sanatsal, Tasarımsal ve Ekonomik Boyutu Sempozyumu Bildirileri, Ankara: Kültür Bakanlığı HAGEM Yayınları.